

Історія

УДК 94:341.485(=411.16)(477.42)

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.18103718>

Передумови та хід нацистської окупаційної політики щодо євреїв на території Житомирщини

Магалецький Андрій Михайлович,

Аспірант кафедри історії України

Житомирського державного університету імені Івана Франка

Житомир, Україна, <https://orcid.org/0000-0002-0374-5687>

Прийнято: 12.12.2025 | Опубліковано: 30.12.2025

***Анотація:** Стаття спрямована на комплексний аналіз нацистської окупаційної політики щодо єврейського населення Житомирщини у роки Другої світової війни та виявлення передумов, форм і наслідків Голокосту в регіоні. У дослідженні акцентується увага на локальному вимірі геноциду, що дозволяє простежити особливості поєднання загальнонацистських стратегій «остаточного вирішення єврейського питання» з конкретними історичними, соціальними та культурними обставинами життя єврейських громад Житомирщини.*

В ході дослідження теми використовували як загальнонаукові так і спеціальноісторичні методи дослідження. Використано принципи історизму та системності з поєднанням міждисциплінарного підходу. Джерельну основу становлять архівні документи, матеріали місцевих радянських органів влади, німецькі накази та звіти, а також усні свідчення очевидців. Поряд із

класичними історіографічними працями залучено сучасні студії з історії Голокосту та memory studies, що дозволяє інтегрувати локальний досвід Житомищини у ширший європейський та український контекст. Методи кількісного аналізу використано для відтворення демографічних змін та визначення масштабів жертв, а компаративний підхід дав змогу зіставити специфіку Житомирського регіону з іншими територіями України.

. Установлено, що Голокост на Житомищині не був випадковим або стихійним явищем, а становив результат цілеспрямованої й ідеологічно вмотивованої політики нацистського режиму. Доведено, що вже в перші тижні окупації відбулися масові розстріли єврейського населення Житомира, Бердичева, Коростеня, Новограда-Волинського та інших міст, здійснені айнзатцгрупами у співпраці з місцевими колаборантами. Виявлено, що політика знищення поєднувала фізичну ліквідацію з економічною експлуатацією: створенням гетто, трудових таборів, конфіскацією майна. Простежено глибинні передумови трагедії – значну частку єврейського населення у структурі міських громад, його економічну роль у торгівлі та ремеслах, а також культурно-релігійну окремішність, що була використана нацистами для поглиблення протиставлення «свій – чужий». У дослідженні окреслено, як антисемітська пропаганда, зокрема теза про «жидо-більшовизм», сприяла залученню місцевого населення до актів насильства.

Висновки. Голокост на Житомищині виступає прикладом швидкої та жорстокої реалізації геноциду, у якому переплелися ідеологічні, політичні та економічні чинники. Знищення єврейської громади призвело до катастрофічних змін у соціальній, культурній та економічній структурі регіону, наслідки яких відчутні й сьогодні. Дослідження демонструє важливість локального аналізу для розуміння загальноєвропейських процесів та формування колективної пам'яті про трагедію.

Наукова новизна дослідження полягає у комплексному аналізі нацистської окупаційної політики щодо єврейського населення Житомищини як регіонального кейсу реалізації Голокосту, що поєднує військово-адміністративний, соціально-економічний та ідеологічний виміри. В межах узагальнювального дослідження простежено взаємодію загальнонацистських стратегій геноциду з локальними особливостями демографічної структури, економічної ролі та культурно-релігійної окремішності єврейських громад Житомищини, а також показано значення антисемітської пропаганди у залученні частини місцевого населення до насильства.

Ключові слова: Голокост, Житомищина, нацистська окупація, єврейська громада, масові розстріли, гетто, колаборація, антисемітизм, пропаганда, memory studies, окупаційна адміністрація, антиєврейська політика.

Prerequisites and Course of Nazi Occupation Policy Toward Jews in the Zhytomyr Region

Andrii Mahaletskyi,

Postgraduate Student, Zhytomyr Ivan Franko State University, Ukraine,

<https://orcid.org/0000-0002-0374-5687>

Abstract. *The article aims to provide a comprehensive analysis of Nazi occupation policy toward the Jewish population of the Zhytomyr region during the Second World War and to identify the preconditions, forms, and consequences of the Holocaust in this area. The study emphasizes the local dimension of genocide, which makes it possible to trace the specific ways in which general Nazi strategies of the “Final Solution of the Jewish Question” were implemented in interaction with the*

particular historical, social, and cultural circumstances of Jewish communities in the Zhytomyr region.

The research employs both general scholarly and specialized historical methods. The principles of historicism and systemic analysis are applied in combination with an interdisciplinary approach. The source base consists of archival documents, materials of local Soviet authorities, German orders and reports, as well as oral testimonies of eyewitnesses. Alongside classical historiographical works, the study draws on contemporary Holocaust historiography and memory studies, allowing the local experience of Zhytomyr region to be integrated into a broader European and Ukrainian context. Quantitative methods are used to reconstruct demographic changes and assess the scale of the victims, while a comparative approach enables the specificity of the Zhytomyr region to be contrasted with other territories of Ukraine.

It is established that the Holocaust in the Zhytomyr region was neither accidental nor spontaneous but resulted from a deliberate and ideologically driven policy of the Nazi regime. The study demonstrates that mass shootings of the Jewish population in Zhytomyr, Berdychiv, Korosten, Novohrad-Volynskyi, and other towns took place already in the first weeks of occupation and were carried out by Einsatzgruppen in cooperation with local collaborators. The policy of extermination combined physical annihilation with economic exploitation through the establishment of ghettos and forced labor camps and the confiscation of property. The research identifies the deeper preconditions of the tragedy, including the significant share of Jews in urban communities, their economic role in trade and crafts, and their cultural and religious distinctiveness, which were exploited by the Nazis to intensify the “us versus them” dichotomy. Particular attention is paid to the role of antisemitic propaganda, especially the concept of “Judeo-Bolshevism,” in facilitating the involvement of parts of the local population in acts of violence.

Conclusions. *The Holocaust in the Zhytomyr region represents an example of the rapid and brutal implementation of genocide in which ideological, political, and economic factors were closely intertwined. The destruction of the Jewish community led to catastrophic transformations in the social, cultural, and economic structure of the region, the consequences of which remain perceptible today. The study demonstrates the importance of local-level analysis for understanding broader European processes and for shaping collective memory of the Holocaust.*

Scientific novelty. *The scientific novelty of the study lies in its comprehensive analysis of Nazi occupation policy toward the Jewish population of the Zhytomyr region as a regional case study of the Holocaust, integrating military-administrative, socio-economic, and ideological dimensions. The research traces the interaction between general Nazi strategies of genocide and local characteristics of demographic structure, economic roles, and cultural-religious distinctiveness of Jewish communities in the Zhytomyr region, and highlights the significance of antisemitic propaganda in mobilizing sections of the local population to participate in violence.*

Keywords: *Holocaust; Zhytomyr region; Nazi occupation; Jewish community; mass shootings; ghettos; collaboration; antisemitic propaganda; memory studies; occupation administration; anti-Jewish policy.*

Постановка проблеми. Нацистська окупаційна політика щодо єврейського населення України загалом і Житомирщини зокрема була складовою реалізації ідеологічно вмотивованого проєкту Третього Райху – «остаточного вирішення єврейського питання». Житомирщина як один із провідних центрів єврейського життя дореволюційної та радянської доби, з високою часткою єврейського населення в міських громадах і його помітною роллю в економічній, культурній та релігійній сферах, стала одним із ключових регіонів, де нацистська політика геноциду проявилася особливо

інтенсивно. Саме локальний вимір окупаційної політики дозволяє побачити, яким чином загальнонацистські стратегії поєднувалися з конкретними соціальними, демографічними та культурними умовами, що формували вразливість єврейських громад та механізми їхнього знищення.

Попри наявність значного масиву досліджень, присвячених Голокосту в Україні та нацистській окупаційній політиці на східноєвропейських територіях, специфіка реалізації цієї політики на Житомирщині досі залишається вивченою фрагментарно. У науковій літературі переважають або загальноукраїнські узагальнення, або студії, зосереджені на окремих містах і масових розстрілах. Недостатньо дослідженими залишаються питання взаємодії військової та цивільної адміністрації, силових структур і місцевих колаборантів, поєднання політики фізичного знищення з економічною експлуатацією, а також впливу довоєнних соціально-економічних і культурних особливостей єврейських громад Житомирщини на характер та динаміку геноциду.

Важливою науковою проблемою є також інтеграція локального досвіду Житомирщини в ширший європейський та загальноукраїнський контекст вивчення Голокосту. Потребують подальшого опрацювання питання, як саме нацистська окупаційна політика трансформувала соціальну структуру регіону, які механізми дегуманізації та антисемітської пропаганди забезпечували залучення частини місцевого населення до насильства, а також яким чином наслідки знищення єврейських громад позначилися на повоєнному суспільному, культурному та меморіальному ландшафті. Залучення архівних документів, локальних адміністративних матеріалів, наказів і звітів окупаційної влади, а також усних свідчень очевидців відкриває можливості для переосмислення ролі Житомирщини як одного з репрезентативних регіональних кейсів Голокосту.

Актуальність дослідження зумовлена не лише необхідністю заповнити зазначені прогалини у знаннях, а й сучасними викликами, пов'язаними з політикою пам'яті, суспільними дискусіями довкола Другої світової війни та спробами інструменталізації історії. Глибокий аналіз нацистської окупаційної політики щодо євреїв на Житомирщині сприяє розвитку як історіографії Голокосту, так і міждисциплінарних підходів *memory studies*, дозволяє конкретизувати механізми геноциду на локальному рівні та поглибити розуміння довготривалих наслідків знищення єврейських громад для соціальної й культурної структури регіону. Таким чином, розв'язання окресленої проблеми є важливим як для теоретичного осмислення нацистської політики геноциду, так і для формування відповідальної колективної пам'яті про трагедію Голокосту на Житомирщині.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасна історіографія Голокосту в Україні характеризується поступовим зміщенням фокусу від загальнонаціональних узагальнень до регіональних і локальних досліджень, що дозволяє глибше зрозуміти механізми реалізації нацистської політики геноциду. Вагомий внесок у вивчення подій на Житомирщині зробив Тобіас Вальс, який на основі широкої джерельної бази реконструював долю єврейського населення регіону в умовах німецько-радянської війни, показавши специфіку перебігу Голокосту в порівнянні з іншими регіонами України. Його дослідження заклало підґрунтя для осмислення Житомирщини як репрезентативного регіонального кейсу. [12] Значне місце в історіографії посідають праці Венді Лауер, у яких події Голокосту розглядаються крізь призму мікроісторії та повсякденного виміру насильства. На матеріалах Житомира та Бердичева дослідниця продемонструвала, як рішення нацистської адміністрації реалізовувалися на місцевому рівні та як індивідуальні долі впліталися в загальну логіку геноциду. Такий підхід дозволив поєднати аналіз структур влади з людським виміром трагедії. Серед

її свіжих досліджень хочеться виділити «The Ravine: A Family, a Photograph, a Holocaust Massacre Revealed». [7] В ході семінару «Витоки геноциду та історія України ХХ століття» (2021 р.) вчені висловлювали різні твердження щодо способів вшанування пам'яті жертв Голокосту, розглядаючи питання причин трагедії, подій Голокосту та меморіалізації в різні періоди. Одним з найактуальніших питань семінару стали сучасні виклики та підходи. [18]

Лоренс Ріс у своїй праці «Голокост. Нова історія» розкриває причини та хід реалізації нацистами Голокосту. Цінність цієї праці полягає не тільки у дослідженні великих об'ємів документів, але і зборі усних свідчень осіб, які були причетними до реалізації цієї політики, так і тих євреїв, що зуміли вижити. [23]

Питання меморіалізації не менш важливе як і дослідження самих подій Голокосту. Віталій Нахманович зокрема розглядає проблему відсутності меморіального простору в Бабиному Яру. Автор аналізує тривалий період від 80-х років і до сучасності висвітлюючи основні причини та проблеми процесу меморіалізації. [20]

Петро Долганов аналізує наявні дослідження з історії Голокосту, зокрема вже згадану раніше Венді Лауер. Автор робить детальний аналіз праці, що дозволяє оцінити можливі перспективи використання вже наявних напрацювань. [16]

Роман Михальчук в співавторстві з Петром Долгановим розкривають історії Голокосту на локальному рівні малих містечок, що збагачує вже наявні знання і факти та дозволяє оцінити окремі та раніше не опубліковані сюжети Голокосту. [19] Важливе значення для поглиблення локальних студій мають роботи Юргена Маттеуса, присвячені аналізу конкретних епізодів масових убивств і візуальних джерел. Його дослідження подій у Бердичеві засвідчують можливості поєднання джерелознавчого аналізу з реконструкцією механізмів нацистського насильства на рівні окремого міста.

Він довів, що фото, яке раніше було відоме як «Останній єврей Вінниці» насправді зроблено в Бердичеві. Більше того, автору вдалося ідентифікувати вбивць, яких зображено на фото і були поки невдалі спроби ідентифікувати жертву. [8]

Українські дослідники, зокрема Вікторія Венгерська, Сергій Стельникович, Іван Ковальчук, Олександр Жуковський, зосереджують увагу на регіональних особливостях Голокосту, ролі місцевих адміністративних структур, колабораціоністських практиках, а також на проблемах пам'яті й меморіалізації. Їхні праці розширюють джерельну базу та сприяють інтеграції регіонального матеріалу в загальноукраїнський контекст дослідження Голокосту. [6,13]

Таким чином, наявні наукові напрацювання створюють ґрунтовну основу для подальшого осмислення нацистської окупаційної політики щодо єврейського населення. Водночас поєднання напрацювань західної та української історіографії з комплексним аналізом адміністративних, соціально-економічних та ідеологічних чинників дозволяє розглянути Голокост на Житомирщині як системний процес, що розгортався у взаємодії загальнонацистських стратегій і локальних умов.

Виклад основного матеріалу дослідження. Нацистська окупація Житомирщини влітку 1941 р. стала початком цілеспрямованої політики геноциду проти єврейського населення регіону. Цей процес розгортався у межах ширшого ідеологічного проєкту Третього Райху – реалізації так званого «остаточного вирішення єврейського питання». Житомирщина, як один із найбільших центрів єврейського життя в дореволюційній та радянській Україні, потрапила в епіцентр репресивних заходів, що базувалися на расовій доктрині, антикомуністичній пропаганді та забезпечували виконання економічних цілей. Масові розстріли, ізоляція, створення гетто, а також

конфіскація майна і примусова праця стали повсякденною практикою окупаційного режиму.

Важливою складовою вивчення проблеми Голокосту в Україні є формування причин такої політики нацистів. В. Нахманович вважає пошук цих причин одним з важливих і складних етапів. Адже на заваді оформлення і пошуку причин Голокосту, частина дослідників вважали можливим знайти провокативну поведінку у діяльності євреїв. Іншою перепорою для об'єктивізму міг стати європоцентричний підхід, оформлений ще в ході Нюрнберзького процесу. Дослідник вдало зазначає, що пошук причин не може обмежуватися виключно історичною наукою, якщо ми бажаємо досягти об'єктивного результату. [18]

Автор виділяє декілька основних груп причин, що призвели до реалізації Голокосту: політичні, економічні, суспільна та ідеологічна

У той же час Н. Наймарк описує чотири категорії аналізу подій Голокосту: війна, дегуманізація, економічні мотиви та кумулятивна.[18]

Що стосується війни, то частина експертів, зокрема соціолог Мартін Шоу, стверджують, що не можливо розділяти Другу світову і Голокост, адже без війни не можливо було б реалізувати Голокост. На підтвердження цього можемо провести паралелі із Першою світовою війною та геноцидом вірмен, що відбувся знову ж під прикриттям війни. Відсутність свободи слова чи інших демократичних проявів під час бойових дій розв'язують руки військовій адміністрації. До прикладу, сфабрикованим приводом до розстрілів в Бабиному Яру стало обвинувачення євреїв в підпалах в Києві. Отже, фактично ми не можемо відірвати явище Голокосту від Другої світової війни, адже саме вона стала одним із ключових факторів реалізації подій Голокосту. [18]

Сам термін «антисимітизм» був оформлений у 1879 р. у творі В. Марра «Перемоги юдаїзму над германізмом». Хоч ми і зустрічаємо прояви антисемітизму в більш ранні періоди та у різних формах, проте в 1930-х рр.

А. Гітлер розпочав використання цієї ідеології в своїх текстах, а в подальшому і в державному управлінні. [14]

Нацистська антиєврейська політика ґрунтувалася на расистській ідеології Гітлера та псевдотеоріях про «вищість арійської раси». Євреїв нацисти демонізували як расово неповноцінних – «унтерменших» (німецьк. *Untermenschen* – «недолюди») і «паразитів», винних у всіх бідах Німеччини. Гітлер у своїх працях і промовах стверджував, що остаточним вирішенням «єврейського питання» має стати повне усунення євреїв з Європи. [15]

Війна дала можливість реалізувати антисемітські переконання та погляди Гітлера і підготувати суспільство до масового винищення євреїв. Антисемітські погляди Гітлера змогли реалізуватися, коли він став канцлером у 1933 р. Відтоді почали прийматися закони, які обмежували права і можливості євреїв у здобутті освіти, державній службі, торгівлі та промисловості. У виступах Гітлер почав звинувачувати євреїв як носіїв комуністичної ідеології в злочинах проти мільйонів людей, вчинених ними в СРСР, називаючи їх «жидобільшовиками». [23]

У 1938 р. нацистський режим розпочав програму «арієнізації», розроблену з метою позбавити євреїв нерухомості. Наступним кроком стала т.зв «Кришталева ніч» - перший і великий погром євреїв у Німеччині, внаслідок якої були вбиті і декілька сотень євреїв і зруйновані тисячі магазинів і сотні синагог. [24, с. 156]

Політика геноциду євреїв на території України пов'язана із запровадженням німецького плану «Ост» та «Нового порядку». Під контролем Генріха Гімmlера та командуванням Рейнхарда Гейдріха був сформований план завоювання Радянського Союзу і колонізації східних земель - «Генеральний план «Ост». Окуповавши значну частину території – Польщу, країни Балтії і західну частину Радянського Союзу, під німецьким контролем виявилось близько 5 млн євреїв. Автори плану «Ост» змогли повернути

несприятливу ситуацію на фронті собі на користь, переформулювавши «остаточне вирішення єврейського питання» таким чином, що продовження війни з серпня 1941 р. перетворювалось на «війну проти євреїв». [24, с. 252]

Складовою вирішення «єврейського питання» була політика дегуманізації. Необхідно було переконати, насамперед німецьке суспільство та інші народи в тому, що вбивство євреїв не є злочином. Реалізація політики знищення євреїв мала певні варіації на різних територіях. Початок нацистської окупації території Житомирщини влітку 1941 р. ознаменувався негайним запровадженням репресивної політики щодо єврейського населення. Розроблена ідеологами Третього Райху концепція «остаточного вирішення єврейського питання» передбачала повне фізичне знищення євреїв як расово й політично ворожої групи.

Передумови до Голокосту на Житомирщині формувалися не лише в рамках нацистської політики, але й на тлі багатої історії єврейської присутності в регіоні. Від XIX століття і до початку Другої світової війни євреї становили значну частину міського та сільського населення Житомирщини, активно розвивали економіку, культуру та освіту. Роль єврейської громади у житті регіону була різноманітна – від хедерів і друкарень до торгівлі та ремесел, що засвідчує її високий рівень розвитку та взаємодії з владою та місцевим населенням. Саме ця історична глибина співіснування надає особливої ваги трагедії, яка розгорнулася під час окупації.

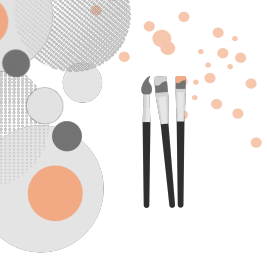
Єврейське населення на Житомирщині стрімко зростало у XIX столітті. Після приєднання Правобережної України до Російської імперії (1793 р.) євреям дозволили селитися в містах регіону, що входив до смуги осілости. У Житомирі, центрі Волинської губернії, чисельність євреїв зросла з ~9500 осіб у 1847 р. до 30748 (46% мешканців) за переписом 1897 р. У Бердичеві, великому торговельному центрі, на 1897 рік проживало близько 41,617 євреїв

(близько 80% населення міста). Подібна ситуація була і в менших містечках: Любарі, Коростені тощо. [17]

Традиційні напрямки господарського життя євреїв склалися ще до приєднання Правобережжя України до Росії і були зумовлені місцем і роллю євреїв у житті держав Європи. Перебування більшості єврейського населення у містечках, відсторонило їх землеробства. Вже на початку XIX ст. з метою боротьби з «паразитичним способом життя євреїв» і зважаючи на нарікання християнського населення на завдану ними шкоду землеробству і промисловості царська влада видала «Положення про євреїв Правобережної України», що регламентувало їх господарське життя. Однак, незважаючи на низку владних заборон, єврейське населення регіону впродовж XIX – на початку XX ст. не змінило форм господарської діяльності. Найважливішим напрямком господарської діяльності залишалася торгівля, якою займалися 80 % євреїв. [21, с. 203]

До 1917 р. євреї Житомирського регіону відігравали ключову роль у міській економіці. Традиційно вони продовжували займалися дрібною торгівлею, ремеслами та утриманням заїжджих дворів і шинків.

Найбільша кількість євреїв на початку XIX ст. на Правобережжі проживала на Волині. У містах діяли десятки синагог та молитовних будинків. Архівні дані вказують, що у середині XIX століття тут нараховувалось 245 молитовних будинків, що у 3 р. більше, ніж їх було на початку, а кількість синагог зросла на 20 %. [1] Разом з тим, царська влада прагнула поставити під контроль релігійне життя євреїв. Було видано указ про обов'язкове хрещення євреїв, які прийняли християнство. Їм також надавалися різноманітні пільги та матеріальна допомога. З 1827 р. євреїв стали рекрутувати на регулярну військову службу. Рабини, що відігравали значну роль в єврейському суспільному житті. Після ліквідації кагалів у 1844 р. значення рабинів зросло. Однак, вони були поділені на казенних, що складали присягу на вірність

імператора, затверджувалися місцевою владою, здобували освіту в рабинському училищі, а після їх закриття в єврейському вчительському інституті і духовних, або ж традиційних рабинів, які залишалися поза контролем держави. Рабини представляли інтереси єврейства, захищали їх у економічному та релігійному протистоянні з владою, очолювали опір проти зросійщення. Владі не вдалося взяти під контроль релігійне життя рабинів. [21, с. 340]

На перешкоді асиміляційній, антиєврейській політиці держави також став хасидизм, пов'язаний з ім'ям Ісраеля бен Елізара, або ж Бешта, що проживав на Поділлі і який реформував іудаїзм, зробивши його більш доступним та зрозумілим. Релігійна діяльність цадиків знайшла підтримку у значної кількості євреїв. Незважаючи на боротьбу різних течій іудаїзму і прагнення царської влади русифікувати і опрацювати «іногородців», напередодні Першої світової війни більшість євреїв краю трималася окремішно від решти населення краю та зберігала віру, мову і традиції своїх батьків. [21, с. 348]

Враховуючи релігійну та культурну окремішність, професійні заняття євреїв, що ставили решту місцевого населення в економічну залежність, влада намагалася використати ці фактори, провокуючи час від часу єврейські погроми.

Після встановлення радянської влади (1920 р. на Житомирщині) більшовики реалізували політику коренізації, спрямовану на залучення нацменшин до будівництва нового ладу. Для євреїв це означало підтримку єврейської (їдишської) культури у світському, соціалістичному дусі. Влада заохочувала використання їдишу в офіційній сфері та освіті.

Певний час у містах була присутня й легальна єврейська політична діяльність лівого спрямування – активно діяла Єврейська секція компартії (Євсекція), яка боролася з «буржуазними» впливами серед євреїв (сіонізмом,

релігією). До середини 1920-х рр. існували підпільні сіоністські гуртки, але радянська влада швидко їх ліквідувала, змусивши діяти у глибокому підпіллі. Таким чином, коренізація сприяла залученню євреїв до радянської системи: єврейська молодь навчалася в радянських школах, опановувала нові професії, входила до комсомолу.

Економічні зміни радянської доби суттєво вплинули на єврейське населення Житомирщини. У 1920-х рр. Нова економічна політика (НЕП) тимчасово дозволила приватну ініціативу, і багато євреїв повернулися до своїх традиційних занять – дрібної торгівлі, ремесла, відкриття крамничок. Проте вже наприкінці 1920-х рр. НЕП згорнули, почалася колективізація і насильницька ліквідація “куркульства” та приватного сектору. Євреї-ремісники й торговці були змушені об’єднуватися в артіль або переходити на роботу в державні кооперативи.

Наприкінці 30-х років у Радянському Союзі утверджувалася система тоталітаризму, посилювалась влада Сталіна, почала активно діяти репресивно-каральна система. Незважаючи на значну кількість євреїв, представлених в радянських репресивних органах, в роки «великого терору» разом з іншими народами постраждала значна кількість єврейського населення. Були ліквідовані єврейські національні райони і селищні ради, в навчальних закладах почалась русифікація. Понад 1200 євреїв на Житомирщині були піддані різним видам репресій. Більша частина обвинувачених в неіснуючих злочинах була відправлена у виправно-трудова табори, 416 – страчені. Репресії торкнулися і рабинів. Так, у квітні 1938 р. п’ять років виправних таборів отримав рабин синагоги Мойсей Хасін, звинувачений у підтримці зв’язків з Нью-Йоркською організацією «Езрас-Торо» (комітетом допомоги рабінам, які проживали в Радянському Союзі), Латвією, Англією, Польщею. [22, с. 28].

Однак, ігноруючи економічний та культурний внесок євреїв у краї протягом століть, нацисти намагалися представити євреїв причиною всіх

нещасть, ототожнюючи їх з комуністичною владою («жидо-більшовизмом»).
[14, с. 72]

На окупованих територіях СРСР, зокрема в Україні, нацистська пропаганда звинувачувала євреїв у злочинах сталінського режиму. Приміром, поширювали антисемітський наклеп про те, що саме «єврейська» частина НКВС спричинила Голодомор, а знайдених серед колишніх радянських службовців євреїв прилюдно оголошували винними в сталінських репресіях.
[2, 3]

Нацистська расова теорія втілювалася в політиці «Lebensraum» (розширення життєвого простору на Схід). Гітлерівський режим планував колонізацію України німцями, що передбачало «очищення» території від євреїв та інших «небажаних» народів. Верховне керівництво Німеччини ще до нападу на СРСР видало таємні накази, які санкціонували безжальне поводження з населенням. Зокрема, «наказ про комісарів» від 6 червня 1941 р. вимагав негайного знищення радянських політпрацівників (комісарів) і передбачав, що у війні проти «більшовизму» жодні гуманні принципи не діють. На практиці це означало розстріли не лише посадовців, а й цілих груп «підозрілих елементів» – передусім євреїв, яких нацисти вважали носіями комунізму. Таким чином, ідеологічні установки – поєднання расового антисемітизму та антикомунізму – створили основу для геноциду євреїв на окупованих землях. Нацисти відкрито проголосили, що війна проти СРСР є війною на знищення (німецьк. *Vernichtungskrieg*), а євреї підлягають фізичному винищенню як «вороги раси» та «політичні саботажники». [9]

Реалізація політики винищення єврейського населення в Україні розпочалась після окупації її території та формування системи влади. У Берліні було створено Міністерство окупованих східних територій, кероване А. Розенбергом. Адміністративно-територіальною одиницею міністерства стали райхскомісаріати, що поділялися на генеральні округи і підконтрольні

їм гебітскомісаріати. У липні 1941 р. Гітлером був виданий наказ про створення райсхкомісаріату «Україна» з центром у м. Рівному на чолі з гауляйтером та оберпрезидентом – Еріком Кохом. [25, с.89]. Хоча безпосередньо «вирішення єврейського питання» координував апарат СС (Г. Гімлер та інші), цивільна адміністрація сприяла дискримінаційним заходам. У генеральній окрузі «Житомир» гебітскомісар (очільник округи) і його підлеглі видавали розпорядження про відбір житла, запровадження примусової праці, виокремлення євреїв у табори.

Територія сучасної Житомирської області була захоплена німцями в перші тижні виконання операції «Барбаросса». Міста Зв'ягель (Новоград-Волинський) та Житомир окуповані вже на початку липня 1941 р. (Житомир – 9 липня 1941 р.). До війни Житомирщина була одним із центрів єврейського життя в Україні: тільки в обласному центрі Житомирі проживало близько 30 тис. євреїв (приблизно третина населення), в інших містах, як от Бердичів, Коростень, Овруч євреї також становили значну частку мешканців. За підрахунками дослідників, з Житомира встигло евакуюватися до 20 тис. євреїв, переважно молодь і ті, хто був мобілізований до Червоної армії. Натомість у місті залишилося приблизно 5–7 тис. осіб, переважно жінки, діти та люди похилого віку. Саме вони стали першими жертвами нацистів. [4, 11, 12]

На початку окупації на Житомирщині встановлено німецьку військову адміністрацію, яку невдовзі змінила цивільна влада райсхкомісаріату «Україна» (генеральна округа «Житомир»). У Житомир прибув штаб айнзатцгрупи С – спеціального карального підрозділу СД, що діяв у складі 6-ї армії Вермахту. Айнзатцгрупи як інструмент винищення були витвором Рейнхарда Гейдріха, який був правою рукою Генріха Гімлера. Айнзатцгрупи були спеціальними силами поліції безпеки і включали в себе інші підрозділи поліції поліції, місією яких було наведення порядку в тилу воюючого війська.

З 1939 р. вони підпорядковувались гейдріховському головному управлінню імперської безпеки, що складалось із поліції безпеки (урядова структура) і СД (служба безпеки рейхсфюрера СС, служба розвідки СС, що була структурою Нацистської партії). [25, с. 172]

Нацистський план винищення євреїв поєднував різні методи – від кулі до газу й рабської праці – аби максимізувати як швидкість убивства, так і вигоду з експлуатації євреїв перед їхньою загибеллю. Результатом стало безпрецедентне масове вбивство: з близько 2.4 мільйона євреїв, які проживали на території України перед війною (в межах тодішньої УРСР з приєднаними західними областями), понад 1.5 мільйона були знищені під час німецької окупації.

Уже з середини липня 1941 р. почалися реєстрація та ізоляція єврейського населення. За свідченнями очевидців, 11 липня 1941 р. у Житомирі окупанти провели перепис євреїв. Далі відбувались перші «акції» – розстріли під різними приводами. 19 липня 1941 р. німці звинуватили житомирських євреїв у підпалі міста та публічно розстріляли близько 100 осіб як «покарання». 22 липня 1941 р. айнзатцкоманда СД рапортувала про знищення 187 «росіян і євреїв», а 30 липня 1941 р. – про 180 убитих «євреїв і комуністів» у Житомирі. Під виглядом боротьби з «партизанами» та «диверсантами» нацисти знищували євреїв десятками і сотнями.

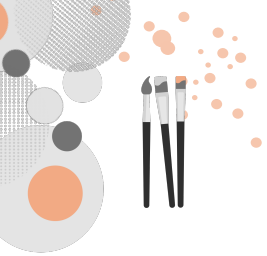
Насамперед, нацисти прагнули здійснювати розправу з євреями, заохочуючи до вбивства місцеве населення, звинувачуючи євреїв в різних надуманих злочинах. Так, 7 серпня 1941 р. окупаційна влада влаштувала показову страту: двох єврейських суддів, Моше Кагана і Вольфа Кіпера, звинувативши їх у «вбивстві сотень німців», яких повісили перед натовпом у центрі Житомира. На майдан загнали 402 євреї (членів їхніх родин та інших членів громади) і примусили дивитися на повішення. Після цього, розлючені місцеві колаборанти разом із німцями вчинили самосуд – побили і вбили цих

402 євреїв на місці. Такі криваві інциденти залякували населення і фактично узаконювали масове вбивство євреїв. Лише за липень–серпень 1941 р., за підрахунками, у самому Житомирі окупанти вбили близько 2 тис. євреїв, паралельно з цим відбувалися масові вбивства в інших населених пунктах. [10, 11]

Масові вбивства євреїв переслідували також і економічну вигоду. Створюючи численні табори та гетто, де утримувалися євреї, використовувалася їх дармова рабська праця та речі вбитих. Так, у серпні 1942 р., коли євреїв на Житомирщині майже не залишилось, цивільна влада організувала акцію «Жнива урожаю» – збір та сортування одягу і майна, конфіскованого у знищених євреїв (цей цинічний термін зафіксовано в наказах Райхскомісаріату). Накази гітлерівської адміністрації, зокрема наголошували на суворому покаранні для тих, хто переховує євреїв або допомагає їм – аж до страти. Таким чином, окупаційна влада на всіх рівнях – і військовій, і цивільній – документально оформлювала політику терору проти євреїв. [5, 11]

Аналіз окупаційної політики нацистської Німеччини щодо єврейського населення Житомирщини свідчить про добре скоординовану та ідеологічно вмотивовану систему геноциду. Важливими інструментами її реалізації стали не лише військові формування, зокрема айнзатцгрупи, але й цивільна адміністрація, яка узгоджено діяла в межах плану «Ост» та політики «Lebensraum». Офіційні документи, накази і звіти окупаційної влади демонструють, як репресії проти євреїв були легалізовані, вписані в структуру щоденного управління і поєднані з економічною експлуатацією жертв. А для залучення місцевого населення проводили активну пропаганду із різними методами дегуманізації образу єврея.

Житомирщина стала прикладом швидкої й жорстокої реалізації Голокосту: вже в перші тижні після окупації тисячі євреїв були знищені, ще до формального створення гетто чи організації масових депортацій. Особливого

значення набуває той факт, що ця трагедія стала можливою не лише через дії німецьких окупантів, але й через залучення місцевих колаборантів, які брали участь у насильстві. Антисемітська пропаганда, підтримана твердженнями про «жидо-більшовизм», підштовхнула частину населення до участі в розправі.

Отже, Голокост на Житомирщині не був випадковим чи спонтанним актом насильства – це був добре організований злочин, що виростав із багатопланової системи окупаційної влади, расової ідеології та політичної пропаганди. Знищення єврейської громади регіону стало не лише фізичною трагедією, а й катастрофічною втратою для соціального, культурного та економічного життя Житомирщини, наслідки якої відчутні й донині.

Отримані результати дозволяють конкретизувати уявлення про механізми реалізації Голокосту на регіональному рівні. Наукова новизна дослідження полягає у доведенні того, що Голокост на Житомирщині був не лише складовою загальнонацистської політики геноциду, а й процесом, адаптованим до локальних соціально-економічних, демографічних і культурних умов регіону. Показано, що швидкість і масштаби знищення єврейського населення значною мірою визначалися поєднанням ідеологічних установок окупаційної влади з використанням місцевих адміністративних ресурсів і колабораціоністських практик.

Матеріали дослідження можуть бути використані у викладанні курсів з історії України ХХ століття, історії Голокосту, регіональної історії, а також у міждисциплінарних студіях пам'яті. Результати роботи є важливими для формування локальних меморіальних практик, створення науково обґрунтованих експозицій у музеях та підготовки освітніх програм і просвітницьких проєктів, спрямованих на збереження пам'яті про знищені єврейські громади Житомирщини.

Перспективним напрямом подальших досліджень є детальні мікроісторичні студії окремих населених пунктів Житомирщини, аналіз

післявоєнної трансформації пам'яті про Голокост у радянський та пострадянський періоди, а також залучення методів усної історії й digital humanities для реконструкції меморіального простору регіону.

Список використаних джерел

1. Державний архів Житомирської області (ДАЖО). Ф. 71, оп. 1, спр. 1161, арк. 43.
2. Berenbaum M. Holocaust | Definition, Concentration Camps, History, & Facts // *Encyclopedia Britannica* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.britannica.com/event/Holocaust> (дата звернення: 13.12.2025).
3. Dean M. C. Forced Labor Camps for Jews in Reichskommissariat Ukraine: The Exploitation of Jewish Labor within the Holocaust in the East // *De Gruyter* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/eehs-2022-0002/html> (дата звернення: 13.12.2025).
4. Ghetto in Novograd-Volynskiy, Ukraine // *Еврейские кладбища, уход за захоронениями* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://mitzvatemet.com/en/index.php?route=information/univernews&univernews_id=144 (дата звернення: 13.12.2025).
5. Ghetto in Zhytomyr, Ukraine // *Еврейские кладбища, уход за захоронениями* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://mitzvatemet.com/en/index.php?route=information/univernews&univernews_id=145 (дата звернення: 13.12.2025).
6. Kovalchuk I., Stelnykovich S. The Holocaust in Zhytomyr Region: Local Perpetrators and Rescuers // *Eminak*. – 2025. – Vol. 50, no. 2. – P. 299–309. – Режим доступу: <https://eminak.net.ua/index.php/eminak/article/view/801/629> (дата звернення: 13.12.2025).

7. Lower W. *The Ravine: A Family, a Photograph, a Holocaust Massacre Revealed*. – Boston ; New York, 2021. – 176 p.
8. Matthäus J. Judenmord in Berdyčiv: Deutungsfortschritte und Erkenntnisgrenzen im Umgang mit einem ikonischen Holocaust-Foto // *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*. – 2025. – Vol. 73, no. 9.
9. Popowych J. The “Holocaust by Bullets” in Ukraine // *The National WWII Museum* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.nationalww2museum.org/war/articles/ukraine-holocaust> (дата звернення: 13.12.2025) ;
Resistance in the Smaller Ghettos of Eastern Europe // *Holocaust Encyclopedia. United States Holocaust Memorial Museum* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/resistance-in-the-smaller-ghettos-of-eastern-europe> (дата звернення: 13.12.2025).
10. Two Jewish Judges Hanged in Zhitomir, Ukraine on 7 August 1941 // *Yad Vashem. The World Holocaust Remembrance Center* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.yadvashem.org/holocaust/this-month/august/1941.html> (дата звернення: 13.12.2025).
11. Zhitomir Ghetto liquidated; 10,000 murdered // *Zachor Foundation* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.zachorfoundation.org/timeline/zhitomir-ghetto-liquidated-10000-murdered/> (дата звернення: 13.12.2025).
12. Вальс Т. Осиротілі, знедолені, зітерті: житомирські євреї та німецько-радянська війна // *Lvivcenter* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.lvivcenter.org/discussions/zhytomyr-jews-and-ww2/> (дата звернення: 13.12.2025).
13. Венгерська В., Жуковський О. Радянський період історії та Голокост в усноісторичних дослідженнях: між соціальною та персональною

пам'яттю // *Інтермарум: історія, політика, культура*. – 2021. – № 9. – С. 121–138.

14. Гарбуз Т., Задирко Х. Масове винищення єврейського населення Херсонської та Миколаївської областей у період окупації 1941–1945 років // *Acta studiosa historica*. – 2014. – Ч. 4. – С. 137–145.

15. Гончаренко О. Криза цінностей сталінізму та політика Голокосту в Україні (1941–1944 рр.) // *Український історичний збірник*. – 2004. – Вип. 7. – С. 337–352.

16. Долганов П. Голокост в Україні: як (не)пишуть історію злочину // *Україна модерна*. – 2022. – № 34. – С. 319–326. – Режим доступу: <https://utppublishing.com/doi/pdf/10.3138/ukrainamoderna.34.319> (дата звернення: 13.12.2025).

17. Кондратюк Ю. С. Винищення єврейського населення міста Бердичева в роки Другої світової війни [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eztuir.ztu.edu.ua/123456789/6937> (дата звернення: 13.12.2025).

18. Матеріали семінару «Витоки геноциду та історія України ХХ століття» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2022/09/29/161855/> (дата звернення: 13.12.2025).

19. Михальчук Р., Долганов П. «Єврею, ми тебе здамо, нам потрібен твій одяг»: пограбування євреїв Мізоча під час Голокосту // *Україна модерна*. – 2023. – № 34. – С. 141–196. – Режим доступу: <https://utppublishing.com/doi/epdf/10.3138/ukrainamoderna.34.141> (дата звернення: 13.12.2025).

20. Нахманович В. Між блюзнірством, байдужістю і російською пропагандою: історія нестворення музею Бабиного Яру // *Київ і кияни: матеріали щорічної науково-практичної конференції*. – 2025. – № 17. – С. 129–

195. – Режим доступу: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe> (дата звернення: 13.12.2025).

21. Поліщук Ю. *Національні меншини Правобережжя України в контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX століття)*. – Київ, 2012. – 492 с.

22. Радянська Житомирщина. – 1945. – 20 листопада.

23. Ріс Л. *Голокост. Нова історія* / пер. з англ. Ю. Костюк. – 2-ге вид. – Київ : Лаб., 2024. – 440 с.

24. Снайдер Т. *Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіним* / пер. з англ. М. Климчук, П. Грицак. – Київ : Грані-Т, 2011. – 448 с.

25. Стельникович С. *Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.)*. – Житомир : Вид. О. О. Євенок, 2015. – 592 с.

26. Форми меморіалізації визначних місць пам'яті : матеріали семінару // *Український історичний журнал*. – 2022. – № 6. – Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2022/11/18/162060/>